

УДК 930.1:94(477.54)

DOI <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.9>

Юрій СКРИПНИЧЕНКО

викладач дисципліни «Захист України», Харківський радіотехнічний коледж, вул. Сумська, 18/20, м. Харків, Україна, індекс 61000; аспірант історичного факультету, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна, індекс 61022 (skripnecenkourij@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4159-9259>

ResearcherID: HZM-5489-2023

Бібліографічний опис статті: Скрипниченко, Ю. (2023). Вербувально-пропагандистська агітація православної автокефальної церкви серед населення Харківщини в роки Другої світової війни. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 14(56), 80–87, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.9>

ВЕРБУВАЛЬНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА АГІТАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Метою статті є дослідження ролі церкви в агітаційній роботі німецької окупаційної влади на Харківщині під час Другої світової війни. Методологія дослідження базується на використанні проблемно-хронологічного та логічного методів, методі історіографічного аналізу. Наукова новизна полягає в тому, що вперше детально проаналізовано методи та засоби вербувально-пропагандистської агітації православної автокефальної церкви серед населення Харківщини щодо переїзду на роботу до нацистської Німеччини. Висновки.* Релігійна політика Третього Райху щодо окупованих територій відзначалась непослідовністю, що виходило із конкретних завдань, котрі встановлювались військовим командуванням нацистів для найбільш ефективного управління ними. У своїй зоні управління військова адміністрація Третього Райху на українських територіях намагалася не провокувати зайвих конфліктів із цивільним населенням, які посилювали антинімецькі настрої та різні форми опору. Тому діяльності православного духовенства відкрито не перешкоджали. Допускаючи можливість існування релігійного життя на окупованих територіях України під час Другої світової війни, нацистська влада переслідувала власні завдання. На думку автора, перед нацистською владою ставилися завдання пропагандистського використання православ'я як духовної сили, переслідуваної радянською владою і потенційно ворожою більшовизму, та застосування церковних організацій для сприяння німецькій адміністрації на окупованих територіях. Окупаційна влада Третього Райху разом із світськими засобами масової пропаганди (друкована продукція, усні виступи, радіопробанди, кінопродукція) широко використовувала потенціал православної церкви для здійснення агітації населення Харківщини щодо переїзду на роботу до нацистської Німеччини. На Харківщині православною громадою опікувався єпископ Феофіл Булдовський, який підтримував німецьку окупаційну владу у питаннях пропагандистської роботи. У православних храмах Харківщини агітація щодо переїзду на роботу до нацистської Німеччини здійснювалась під час проповідей, а також у формі публікацій місцевих священників у газеті «Нова Україна».

Ключові слова: православна церква, агітація, Феофіл Булдовський, нацистський окупаційний режим, трудові ресурси, Харківщина.

Yurii SKRYPNYCHENKO

Teacher of the discipline "Defense of Ukraine", Kharkiv Radio Technical College, 18/20, Sumska str., Kharkiv, Ukraine, postal code 61000; PhD Student at the Faculty of History, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody sq., Kharkiv, Ukraine, postal code 61022 (skripnecenkourij@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4159-9259>

ResearcherID: HZM-5489-2023

To cite this article: Skrypnychenko, Yu. (2023). Verbuvalno-propahandystska ahitatsiia pravoslavnoi avtokefalnoi tserkvy sered naseleння Kharkivshchyny v roky Druhoi svitovoi viiny [Recruitment and propaganda campaign of the Orthodox Autocephalous Church among the population of Kharkiv region during the Second World War]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 14(56), 80–87, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.9> [in Ukrainian].*

RECRUITMENT AND PROPAGANDA CAMPAIGN OF THE ORTHODOX AUTOCEPHALOUS CHURCH AMONG THE POPULATION OF KHARKIV REGION DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary. *The purpose of the article is to study the problems of church agitation in the Kharkiv Region during the occupation by the Third Reich in the Second World War.*

The research methodology is based on the use of problem-chronological and logical methods, the method of historiographical analysis. **The scientific novelty** is that for the first time the methods and means of the recruitment and propaganda campaign of the Orthodox Autocephalous Church among the population of Kharkiv region regarding moving to work in Nazi Germany have been analyzed in detail. **Conclusions.** *The religious policy of the Third Reich in relation to the occupied territories was marked by inconsistency, which resulted from specific tasks that were set by the Nazi military command for the most effective management of them. The author emphasizes that in its area of control, the military administration of the Third Reich on Ukrainian territories tried not to provoke unnecessary conflicts with the civilian population, which intensified anti-German sentiments and various forms of resistance. Therefore, the activities of the Orthodox clergy were not openly hindered. Allowing the possibility of the existence of religious life in the occupied territories of Ukraine during the Second World War, the Nazi authorities pursued their own tasks. The Nazi authorities faced the task of propagandistic use of Orthodoxy as a spiritual force persecuted by the Soviet authorities and potentially hostile to Bolshevism, and the use of church organizations to assist the German administration in the occupied territories. The occupation authorities of the Third Reich, together with secular means of mass propaganda (printed products, oral speeches, radio propaganda, film productions), widely used the potential of the Orthodox Church to campaign the population of Kharkiv region to move to work in Nazi Germany. The author notes that in the Kharkiv Region, the Orthodox community was looked after by Bishop Feofil Buldovskyi, who supported the German occupation authorities in matters of propaganda work. The author states that in the Orthodox churches of the Kharkiv region, the agitation for moving to work in Nazi Germany was carried out during sermons, as well as in the form of publications by local priests in the newspaper “Nova Ukraina”.*

Key words: *Orthodox Church, agitation, Feofil Buldovskyi, occupation authorities, Third Reich, labor resources, Kharkiv region.*

Постановка проблеми. Безпрецедентне загострення політизації церковного питання у сучасних реаліях російсько-української війни ставить перед науковцями завдання дослідження та неупередженого аналізу ролі православної церкви в пропагандистських та агітаційних діях нацистського окупаційного режиму в Україні під час окупації Третім Райхом у роки Другої світової війни. Зокрема, актуальним є питання скерованості агітаційних зусиль діячів церковних організацій стосовно залучення населення Харківщини на примусові роботи до Третього Райху.

Після початку навесні 1941 р. воєнної агресії Третього Райху на Балканах, а в червні – проти СРСР попередня німецька релігійна політика зазнала дуже сильних змін. На православну церкву були поширені методи тиску, вже випробувані стосовно інших конфесій на території самої Німеччини, де вектор вирішення «релігійного питання» був скерований на руйнування (внутрішнє та зовнішнє) традиційних стійких релігійних структур. Після окупації УРСР і, зокрема Харківщини, керівники Третього Райху також намагалися роздробити православну церкву на кілька частин, що не сполучаються між собою (головним чином за національною ознакою), а ці частини поставити під повний контроль. Нацистський окупаційний режим прагнув використовувати церковні організації для допомоги адміністрації на окупованих територіях у пропагандистських та агітаційних цілях з метою заохочення переїзду місцевого насе-

лення на роботу до Німеччини. Аналіз методів та засобів агітаційних дій православної церкви, які стосувались залучення населення Харківщини на роботу до Третього Райху, і становить проблематику цього дослідження.

Аналіз досліджень. Маємо окреслити, що питання агітації на Харківщині під час окупації Третім Райхом у роки Другої світової війни відображене у декількох групах історичних джерел. Так, серед таких джерел найбільше значення мають друковані періодичні видання, які містять численні статті та повідомлення про економічну діяльність промислових, сільськогосподарських, транспортних підприємств окупованих українських територій; про заходи і методи впливу німецької влади на місцеве населення з метою залучення останніх до робіт на різноманітні потреби Третього Райху.

На Харківщині нацистська друкована періодична продукція була представлена газетою «Нова Україна», щотижневим часописом «Харків'янин», куп'янською газетою «Новий час». Матеріали окупаційної періодики Харківщини повідомляли про численні розпорядження, постанови нацистської влади (Харківської міської управи, районних, сільських бургомістрів, бірж праці, поліцейських відділків тощо); роз'яснювали місцевому населенню умови праці і відпочинку робітників на підприємствах, установах, організаціях; публікували звернення бірж праці, керівників підприємств із запрошеннями приходити на ту чи іншу роботу. Харківська окупаційна друкована продукція також несла пропагандистську інформацію про міжнародні події, ситуацію на «західному» і «східному» фронтах, викриття злочинів радянської влади проти українського народу. Дослідження цих матеріалів важливі з точки зору аналізу ідеологічного підґрунтя діяльності окупаційної влади Третього Райху на території Харківщини.

Різнманітні плакати, картини та інші агітаційні матеріали Третього Райху стосовно трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни представлені фондовими матеріалами Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. У цьому ж музеї знаходяться військові кінохроніки. Загалом музейний складник джерельної бази покликаний візуалізувати життя місцевого населення Харківщини у період німецького управління та відобразити невеликі деталі із повсякденного життя харків'ян, які неможливо розкрити у науковій літературі.

До джерел інформації, що нас цікавить, можна віднести художню та публіцистичну літературу. Наприклад, у романі «Нагрудний знак OST» розповідається про трирічне нелюдське перебування підлітка Сергія (псевдонім, насправді – п'ятнадцятирічного Віталія Сьоміна), примусово відправленого до одного фашистського арбайттабору в 1942 році. Цей тип джерел підкреслює не фактологічний, а емоційний аспект проблематики експлуатації українського населення на підприємствах Третього Райху, розкриваючи почуття тих, хто без власної волі був переселений з Батьківщини, щоб працювати на німців.

Водночас з окресленої проблематики церковної агітації на Харківщині під час окупації Третім Райхом у роки Другої світової війни джерел практично не зберіглось. Відповідно, стосовно тих документів, що доступні для дослідження, є необхідним їх аналіз та визначення основних фактів, котрі формують цілісне уявлення про використання мобілізаційного потенціалу православної церкви для здійснення агітації населення Харківщини щодо переїзду на роботу до нацистської Німеччини.

Крім того, у науковій літературі слабо представлені дослідження ролі церкви в агітаційній роботі німецької окупаційної влади. Серед загальних наукових праць, частково присвячених цьому питанню, треба звернути увагу на монографію Ю.В. Волошина «Українська православна церква у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)» (Волошин, 1997), а також наукові статті В.В. Гордієнко (Гордієнко, 2015), О.Є. Лисенка (Лисенко та ін., 2010) та І.М. Грідіної (Грідіна, 2006), в яких автори розкривають стан Автономної і Автокефальної православних церков, що утворились на окупованій території.

Метою статті є дослідження проблематики церковної агітації на Харківщині під час окупації Третім Райхом у роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. За всієї первісної зовнішньої різниці нацистської та радянської (1920–1930-х рр.) релігійної політики між ними було багато спільного. Це добре

видно на прикладі області Вартегау (з центром у Познані), яка була 1939 р. вибрана «випробувальним полігоном» для нацистських церковних експериментів. Як і у СРСР, там були закриті монастирі, вся релігійна діяльність здійснювалася на рівні громад. Реальна релігійна політика німецької окупаційної адміністрації, як слушно зазначало місцеве населення, також мала багато спільного з довоєнною радянською. У своєму наказі від 16 серпня 1941 р. шеф РСХА Гейдріх наказував підрозділам поліції безпеки та ЦД постійно повідомляти про розвиток ситуації у церковній області в окупованій частині СРСР. Вивчення досвіду руху воєвничих безбожників СРСР здавалося німецькому уряду дуже корисним.

У Третьому Райху, як і у СРСР, релігійним організаціям, зокрема православної церкви, приділяло увагу найвище керівництво країни, зокрема Сталін і Гітлер особисто. У деяких деталях збігалася нацистська та радянська релігійна політика на контрольованих територіях за межами своїх країн. Наприклад, у Генерал-губернаторстві, яке було створено на території Польщі, у 1939–1944 рр. німецькі відомства прагнули протиставити лояльну, як здавалося, православну церкву опозиційній і переслідуваній католицькій. У другій половині 1940-х рр. нова влада Польщі частково діяла подібним чином.

Як і Сталін, Гітлер у період війни, побоюючись розколу у суспільстві та дестабілізації режиму, намагався уникати відкрито антицерковних акцій. Здійснюючи напад на СРСР, нацисти розраховували активно використовувати релігійний фактор у своїх цілях. Вони вже мали багатий досвід проведення такої політики як у Німеччині, так і на захоплених ними територіях у Європі. Методи та практику нацистської церковної політики було перенесено і на релігійні організації у СРСР. Як стверджує І.М. Грідіна, «...відродження релігійного життя у різних регіонах України залежало від місцевих особливостей: ступеня активності, форми організації, національного та політичного забарвлення. Згідно з цими критеріями вона поділила Україну на два регіони: Західну Україну, де переважало релігійне населення і богоборницька політика тривала 1–2 роки, і східні та центральні області України, де радянська влада знищила церкву як соціальний інститут, відповідно і їх населення було менш релігійним...» (Грідіна, 2006, с. 108).

З липня 1941 р. проблема православних церков потрапила до сфери інтересів найважливіших нацистських відомств – Партійної канцелярії, Головного управління імперської безпеки (РСХА), Райхсміністерства зайнятих східних територій (РМО) та Міністерства закордонних справ. Церковними справами у прифронтовій смузі (на практиці майже на всіх зайнятих українських територіях) займалася військова адміністрація в особі командувачів тилових областей.

Безпосередньо до вирішення релігійних проблем були причетні керівні відділи та відділи пропаганди при командувачах, а на місцях польові та постійні коменданти. Крім того, існували територіальні командувачі у сферах, що управлялись цивільною адміністрацією. У своїй зоні управління військова адміністрація намагалася не провокувати зайвих конфліктів із цивільним населенням, які посилювали антинімецькі настрої та різні форми опору. Тому діяльності православного духовенства відкрито не перешкождали.

У верховному командуванні армії теж вважали за необхідне дещо пом'якшити релігійну політику і не лише стосовно релігійних об'єднань національних меншин, але насамперед до православної церкви. Щоб не допустити відродження сильної та єдиної православної церкви, РМО вже з осені 1941 р. підтримувало деяких православних ієрархів в Україні, які виступили проти Московської Патріархії та оголосили про свій намір утворити автокефальні (незалежні) церковні організації. Щоправда, райхскомісари, хоча й по-різному, не повністю розділяли цю установку міністерства. Так, виконуючи вказівки А. Розенберга, райхскомісар «України» Е. Кох 1 червня 1942 року видав указ, який ставив усі релігійні організації під постійний контроль німецької адміністрації. Будь-які згадки про свободу віри чи церковної діяльності повністю були відсутні, головна увага приділялася порядку реєстрації об'єднань віруючих, їм дозволялося займатися лише виконанням суто релігійних завдань (Bundesarchiv-Berlin (BAc), 1942).

22–23 вересня 1941 р. у Берліні відбулася нарада службовців державної поліції, які відали церковними справами. Під час неї групенлейтери РСХА зачитали 10 доповідей, що містили

вказівки щодо спрямування подальшої діяльності, у тому числі доповідь «Проблематика Східних Церков та службово-інформаційні висновки». У ній йшлося: «Внаслідок наступу німецьких військ на Балканах і Сході в нас дуже гостро постала проблема православних церков... Більшість членів православної церкви перебуває біля Радянського Союзу. З часом ця церква була інфікована більшовизмом, отже, про відновлення Німеччиною церков у завойованому східному просторі не може йтися» (Bundesarchiv-Berlin (BAa), 1941).

Найширший і детальніший «оперативний наказ № 10» про ставлення до церковного питання на зайнятих територіях Радянського Союзу на основі липневих директив Гітлера видав 16 серпня 1941 р. шеф РСХА Гейдріх. Згідно з цим наказом німецькі органи влади мали лише терпіти православну церкву і при цьому сприяти її максимально можливному дробленню на окремі течії, щоб уникнути можливої консолідації «керівних елементів» для боротьби проти Третього Райху. Але також ставилися завдання пропагандистського використання православ'я як духовної сили, переслідуваної радянською владою і потенційно ворожої більшовизму, та застосування церковних організацій для сприяння німецькій адміністрації на окупованих територіях.

У звіті поліції безпеки та ЦД від 24 червня 1942 р. говорилося, що Міністерство зайнятих східних територій прагнуло під час війни політично убезпечити області «за спиною» вермахту та перешкодити поширенню саботажу, партизанської діяльності. Тому міністерство виступало за надання місцевому населенню можливостей певного культурного розвитку і навіть участі в управлінні хоча б лише на термін війни (Bundesarchiv-Berlin (BAb), 1942). Тому велике значення надавалося пропагандистській діяльності і у зв'язку з цим дуже привабливим здавалося використовувати релігійні почуття населення.

Використання пропагандистських можливостей православної церкви стало необхідним через практичну слабкість світської німецької пропаганди. Так, РМО намагалося через відсутність закону про релігійну свободу використовувати у пропагандистських цілях хоча б укази райхскомісарів. Цю кампанію почав сам А. Розенберг у своїй промові в Ризі 15 травня 1942 р. Правда, і він змушений був визнати, що «через цей підкреслено адміністративний характер указів вони не придатні для докладного публіцистичного використання» (Bundesarchiv-Berlin (BAc), 1942). Дійсно, укази райхскомісарів мало підходили для пропагандистського використання. Хвалитися було особливо нема чим. І пропагандистські органи різних німецьких відомств на зайнятій східній території, які бачили відсутність скількись істотного ефекту, невдовзі практично перестали їх використовувати.

Отже, до літа 1942 р. вектор німецької церковної політики в УРСР було остаточно вироблено, причому на основі думки Партійної канцелярії, РСХА та особистих вказівок А. Гітлера. Однак, коли на окупованих територіях у всю силу розгорнулося релігійне відродження, розгорявся і партизанський рух, авторитет німецької адміністрації падав, позиція РМО дещо змінилася. Воно із самого початку було схильне підтримувати та використовувати у своїх цілях релігійні організації національних меншин СРСР, а тепер вважало за необхідне піти у цьому плані на подальші поступки.

Велика увага з боку всіх представників окупаційної влади, незалежно від ступеня жорсткості їх церковної політики, приділялася використанню релігійної теми в ідеологічній роботі. У засобах масової інформації всіляко наголошувалося на тому, що новий режим несе релігійну свободу. Наполегливо «рекомендувалося» у проповідях і під час церковних церемоній висловлювати вірнопідданські почуття до А. Гітлера та Третього Райху. Духовенство змушували брати участь у «святкуванні» річниці початку війни.

Активно поширювалася відповідна література, наприклад, такі листівки-молитви: «Адольф Гітлер, ти наш вождь. Ім'я твоє наводить трепет на ворогів. Хай прийде третя імперія твоя. І нехай здійсниться воля твоя на землі...» (Сергій..., 1947, с. 12). Як бачимо, православна церква пішла на зустріч німецьким окупантам, в яких вбачала можливості після повернення цивільного населення до релігії і церкви.

Варто відзначити, що агітаційна та пропагандистська робота адміністрацією Третього Райху в Харкові розпочалась з перших днів окупації. Насамперед нестача робочих рук на про-

мислових та сільськогосподарських підприємствах Німеччини була головною причиною розгортання агітації щодо виїзду населення захоплених німецькими військами територій України до Третього Райху. Агітаційна кампанія нацистів в Україні розпочалася безпосередньо наприкінці 1941 року.

Головними засобами ведення нацистами вербувальної пропаганди щодо добровільного виїзду населення Харківщини були: друкована продукція, усні виступи, радіопропаганда, кінопродукція. Окрім вищеназваних світських інструментів пропаганди та агітації, окупаційна влада Харкова використовувала можливості православної церкви.

Для реалізації своїх планів із агітаційної роботи з боку православної церкви окупаційна влада звернула увагу на невдоволених і переслідуваних радянським режимом релігійних діячів православної церкви. Однією із таких персоналій став Феофіл Булдовський, який за радянської влади був митрополитом України Української соборно-єпископської церкви (1929–1937) (Ісиченко, 2005, с. 12). У період німецької окупації України Булдовський був митрополитом Харківським та всієї лівобережної України, головою Харківського єпархіального управління автокефальної УПЦ.

На допиті НКВС митрополит розповів, що у 1920 р. його двічі заарештовував особливий відділ Південно-Західного фронту та ЧК за звинуваченням у допомозі денікінцям, але за недоведеністю його відпускали. У 1937 р. переїхав до Луганська, а у середині 1939 р. припинив церковну діяльність у зв'язку із закриттям останнього храму та переїхав до Харкова. Коли гітлерівці окупували Харків, Булдовському повідомили, що при Харківській міській управі створено релігійний відділ, який «з дозволу німців вживає заходів до найшвидшого відродження автокефальної Української православної церкви у Харкові та районах Харківської області» (Смирнов, 2016, с. 135). Наприкінці 1941 р. Булдовський виробив, а нацисти схвалили основну політичну лінію УПЦ.

Як зауважує А.В. Скоробагатов, «важливим фактором у боротьбі за населення Харкова стали спроби створити у Харкові автокефальну православну церкву. Місцеві націоналісти бачили в ній зручну нагоду відірвати церкву від Москви, від підпорядкування московській патріархії та здійснити церковну автокефалію. Вони намагалися очолити церковний рух, підпорядкувати Харківське міське управління» (Скоробагатов, 2006, с. 208). Проте ці спроби захоплення духовної влади у Харкові націоналістичними колами церковних розкольників не знайшли підтримки німців. «Позиція окупаційної влади виявлялася у тому, що церква не має займатися політикою. Тому вони підтримали митрополита України Феофіла Булдовського» (Скоробагатов, 2006, с. 213).

А.В. Скоробагатов також зазначав: «Ще на початку Другої світової війни голова Української автокефальної церкви у Польщі митрополит Діонісій за згодою німецької окупаційної влади призначив митрополитом-адміністратором Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) єпископа Луцького Полікарпа Сікорського. Розширюючи свій вплив на всю Україну, Полікарп Сікорський надіслав до окупованого Харкова у липні 1942 року свого представника – Мстислава Скрипника. Згодом Полікарп Сікорський передав Феофілу статус повноважного адміністратора всієї Лівобережної України з титулом митрополита Харківського та всієї Лівобережної України. Але після відступу німців із Харкова у лютому 1943 р. митрополит не став з ними евакуюватися. Причин він не пояснював. Це використали недоброзичливці Феофіла і намагалися скомпрометувати перед окупаційною німецькою владою після їхнього короткочасного повернення до Харкова (березень 1943 – серпень 1943 рр.). Але після другого звільнення Харкова у віці 78 років Феофіл був заарештований та був під слідством за наказом Народного Комітету Державної Безпеки (НКДБ) УРСР. Незабаром здоров'я його різко погіршилося і 23 січня 1944 р. Феофіл Булдовський помер у тюремній лікарні» (Скоробагатов, 2006, с. 207–208).

Під час головування Феофіла Булдовського у всіх церквах УПЦ читалися проповіді профашистського характеру, прославлялася німецька армія, яка нібито «визволила» Україну «з комуністичного полону», за кожною службою згадувалися Гітлер та його уряд, очорнюлася

радянська влада. На великі церковні свята і свята, пов'язані з успіхами німецької армії, нацистська влада захоплених областей обіцяла надавати робітникам вихідний. Але в реальному житті у такі дні німецькі господарі досить часто змушували працювати, особливо, якщо це співпадало зі збиранням врожаю у сільській місцевості чи з виконанням термінових військових замовлень для Вермахту на підприємствах. Крім того, розпочавши з березня 1942 р. депортацію українського населення на роботи до Німеччини, гітлерівці примушували єпископів розсилати по парафіях заклики до віруючого населення добровільно їхати на роботу. Ці відгуки друкувались також у пресі (Замітка «Повернення», 1943, с. 2).

Як вказує у своїй доповідній записці нарком внутрішніх справ СРСР Сергієнко, «у середині літа 1942 р. Феофіл видав послання «До віруючих землі української», в якому більшовики порівнювалися зі старозавітними чудовиськами, а німці вихвалялися, як висловився один церковник, до непристойності. З інших фактів публічних виступів Феофіла слід відзначити вітання окупаційному командуванню в річницю війни із СРСР, протест «української громадськості» на ім'я Рузвельта та Черчилля проти бомбардування радянськими літаками Харкова, підписаний першим митрополитом Феофілом, і циркуляр з благочинь німецьким властям із мобілізації робітників до Німеччини» (Доповідна записка, 1943, с. 14).

Висновки. Релігійна політика Третього Райху щодо окупованих територій відзначалась непослідовністю, що виходило із конкретних завдань, котрі встановлювались військовим командуванням нацистів для найбільш ефективного управління ними. У своїй зоні управління військова адміністрація Третього Райху на українських територіях намагалася не провокувати зайвих конфліктів із цивільним населенням, які посилювали антинімецькі настрої та різні форми опору. Тому діяльності православного духовенства відкрито не перешкождали.

Припускаючи можливість існування релігійного життя на окупованих територіях України під час Другої світової війни, нацистська влада переслідувала власні завдання. Насамперед ставилися завдання пропагандистського використання православ'я як духовної сили, переслідуваної радянською владою і потенційно ворожої більшовизму, та застосування церковних організацій для сприяння німецькій адміністрації на окупованих територіях.

Окупаційна влада Третього Райху разом зі світськими засобами масової пропаганди (такими як друкована продукція, усні виступи, радіопропаганда, кінопродукція) широко використовувала потенціал православної церкви для здійснення агітації населення Харківщини щодо переїзду на роботу до нацистської Німеччини. Німецька окупаційна влада використовувала у своїй пропагандистській діяльності незадоволених радянським режимом церковних діячів. З початку війни в окупованому Харкові релігійними питаннями керував Мстислав Скрипник як представник пронацистськи скерованого митрополита-адміністратора Української автокефальної православної церкви, єпископа Луцького Полікарпа Сікорського. Після нього на Харківщині православною громадою опікувався єпископ Феофіл Булдовський, який підтримував німецьку окупаційну владу у питаннях пропагандистської роботи. У православних храмах Харківщини агітація щодо переїзду на роботу до нацистської Німеччини здійснювалась під час проповідей, а також у формі публікацій місцевих священників у газеті «Нова Україна».

Джерела та література

Bundesarchiv-Berlin (BAa) (1941). 62Di1 84/2, Bl. 2, 31, 32.

Bundesarchiv-Berlin (BAb) (1942). R 58/225, Bl. 38.

Bundesarchiv-Berlin (BAc) (1942). R6/178, Bl. 6.

Волошин, Ю. (1997). Українська православна церква в роки нацистської окупації : 1941–1944 рр. Полтава.

Гордієнко, В.В. (2015). Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період нацистської окупації 1941–1944 рр. *Гілея: науковий вісник*. 92, 52–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_92_13.

Грідіна, І.М. (2006). *Православні віруючі України у роки Другої світової війни*. Донецьк: Норд-Прес. Доповідна записка народного комісара внутрішніх справ СРСР Сергієнка від 24 березня 1943 року № 506 (1943). *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 23, спр. 90, арк. 9–34.

Замітка «Повернення» (1943). *Нова Україна*. 136, 2.

Ісіченко, І. (2005). Історія об'єднання Харківсько-Полтавської єпархії з УАПЦ. *Релігієзнавчі студії*. 7, 12–17. URL: https://risu.ua/istoriya-ob-yednannya-harkivsko-poltavskoji-yeparhiji-z-uapc_n11616.

Лисенко, О.Є., Стецкевич, В.В., Айсфельд, А. (2010). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. У двох книгах. Книга перша. Київ: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України.

Сергій (Ларин), єпископ (1947). *Православие и гитлеризм*. Одесса.

Скоробагатов, А.В. (2006). *Харків у часи німецької окупації (1941–1943)*. Харків: Прапор.

Смирнов, В.Н. (2016). *Христианская Церковь в борьбе с фашизмом. Освобождение народов Европы от нацизма в годы Второй мировой войны*. Харьков: Финарт.

References

Bundesarchiv-Berlin (BAa) (1941). 62Di1 84/2, Bl. 2, 31, 32 [in German].

Bundesarchiv-Berlin (BAb) (1942). R 58/225, Bl. 38 [in German].

Bundesarchiv-Berlin (BAc) (1942). R6/178, Bl. 6 [in German].

Voloshyn, Yu. (1997). *Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsystskoi okupatsii: 1941–1944 rr. [The Ukrainian Orthodox Church during the years of Nazi occupation: 1941–1944]*. Poltava [in Ukrainian].

Hordiienko, V. (2015). Vidnovlennia diialnosti pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v period natsystskoi okupatsii 1941–1944 rr. [Restoration of the activity of the Orthodox Church in Ukraine during the Nazi occupation of 1941–1944]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 92, 52–56 [in Ukrainian].

Hridina, I. (2006). *Pravoslavni viruiuchi Ukrainy u roky Druhoi svitovoi viiny [Orthodox believers of Ukraine during the Second World War]*. Donetsk [in Ukrainian].

Dopovidna zapyska narodnoho komisara vnutrishnikh sprav SRSR Serhiienka vid 24 bereznia 1943 roku № 506 [Report note of the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR Sergiyenko dated March 24, 1943. No. 506] (1943). *TsDAHO Ukrainy*, f.1, op. 23, spr. 90, ark. 9–34 [in Ukrainian].

Zamitka «Povernennia» [Note “Return”] (1943). *Nova Ukraina*. 136, 2 [in Ukrainian].

Isichenko, I. (2005). Istoriiia obiednannia Kharkivsko-Poltavskoi yeparkhii z UAPTs [The history of the unification of the Kharkiv-Poltava diocese with the UAOC]. *Relihiieznavchi studii*. 7, 12–17. Retrieved from: https://risu.ua/istoriya-ob-yednannya-harkivsko-poltavskoji-yeparhiji-z-uapc_n11616 [in Ukrainian].

Lysenko, O., Stetskevych, V., Aisfeld, A. (2010). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy [Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century. Historical essays]*. Kyiv [in Ukrainian].

Serhyi (Laryn), epyskop [Sergius (Larin), bishop] (1947). *Pravoslavnye y hytlerizm*. Odessa [in Russian].

Skorobahatov, A. (2006). *Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii (1941–1943) [Kharkiv during the German occupation (1941–1943)]*. Kharkiv [in Ukrainian].

Smirnov, V. (2016). *Khristianskaya Tserkov v borbe s fashizmom. Osvobozhdenie narodov Yevropi ot natsizma v godi Vtoroi mirovoi voini [The Christian Church in the fight against fascism. The liberation of the peoples of Europe from Nazism during the Second World War]*. Kharkov [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 19.08.2023 р.
Стаття рекомендована до друку 20.09.2023 р.*